

'מצוות הבן' או 'מצוות האב'?

דברי המשנה והגמרא

לשון המשנה:

משנה ז

כל מצות הבן על האב אנשים חייבין ונשים פטורות

וכל מצות האב על הבן אחד אנשים ואחד נשים חייבין

המשנה מציינת מצוות שאנשים חייבים בהן ונשים פטורות, ומנגד מצוות שאנשים ונשים חייבים בהן כאחד. בראשונות נכללות מצוות הבן, באחרונות - מצוות האב. שני הביטויים - "מצות הבן על האב" ו"מצות האב על הבן" הם מעט עלומים, והם יעסיקו את הסוגייה בפתח דבריה¹.

¹ נציין שתי הערות ביחס ללשון המשנה. א. המילים 'בן' ו'אב' לא באים לשלול את הבת או את האם. הראייה הפשוטה לכך היא שהמשנה מכנה את מצוות כיבוד אב ואם כ"מצוות האב על הבן" (מצוות כיבוד האב המוטלת על הבן), על אף שברור שכיבוד אם הוא בכלל ("כְּבֹד אֶת אֲבִיךָ וְאֶת אִמְךָ" - שמות כ', יב). גם 'הבן' המחויב בכיבוד הוריו ("מצוות האב על הבן"), הוא שם כולל לבן ולבת, כדברי המשנה - "אחד אנשים ואחד נשים חייבין. ב. מה מקופל בניסוח זה, תחת המיקוד בהורים וילדים (הניסוח 'הורים' מצוי בלשון מקרא [כמו בבראשית מ"ט, כו] ואף בלשון חכמים - תנאים ואמוראים)? המונח "הורים" נקשר לעובדת קיומו של היריון. המונח "ילדים" נקשר לעובדת היותם נולדים. הצירוף "הורים וילדים" יתפרש כציון להורות המחוללת לידה, וכציון לאחריות ההורית הנגזרת מכך. לעומתו הניסוח "אב ובן", משייך אותם כחוליות יסוד בשרשרת הדורות.

לשון התלמוד (קידושין כ"ט, ע"א).

פירוש (כמעט) מילולי:

מאי כל מצות הבן על האב?

מה פירוש הביטוי "כל מצוות הבן על האב?"

אילמא כל מצות דמייחב ברא למיעבד לאבא, נשים פטורות?

אם יאמר שהכוונה היא - כל מצוות שמחויב הבן לעשות לאביו (כיבוד הורים ומוראם), וכי נשים פטורות ממנו?

והתניא: איש - אין לי אלא איש, אשה מניין? כשהוא אומר: +ויקרא יט+ איש אמו ואביו **תיראו** - הרי כאן שנים!

והרי ברייתא מפורשת היא, הדורשת את הפסוק "איש אמו ואביו תיראו". **איש - אין לי אלא איש** (הלשון "איש" מצביעה על כך שהאישה אינה בכלל). **אשה מניין?** (מניין שגם האישה היא בכלל חייב זה?) **כשהוא אומר: (ויקרא יט) איש אמו ואביו תיראו הרי כאן שנים!** (המשכו של הפסוק בלשון רבים מצביע על כך שגם האישה היא בכלל פרשייה זו).

אמר רב יהודה, ה"ק: כל מצות הבן המוטלות על האב לעשות לבנו - אנשים חייבין, ונשים פטורות.

תשובת רב יהודה: הביטוי "מצוות הבן" מתייחס אל מצוות המוגדרות כמצוות הבן, והלשון "על האב" תתפרש כהטלת אחריות עליו "לעשותן לבנו". משמעות: מילים אלו מציינות את חובות האב כלפי בנו, ואין בהן ציון למצוות כיבוד הורים.

תנינא להא דתנו רבנן: האב חייב בבנו למולו, ולפדותו, וללמדו תורה, ולהשיאו אשה, וללמדו אומנות; **וי"א:** אף להשיטו במים; רבי יהודה אומר: כל שאינו מלמד את בנו אומנות - מלמדו ליסטות. ליסטות סלקא דעתך? אלא, כאילו מלמדו ליסטות

שנינו את ששנו חכמים בברייתא. הגמרא מביאה ברייתא ובה פירוט מעשי למצוות המוגדרות כמצוות הבן המוטלות על האב לעשות לבנו.

רבי יהודה מוסיף ומגדיר את מי שאינו מלמד את בנו אומנות כמי שלימדו ליסטות. בעל התלמוד תוהה על הגדרה זו, וממתן אותה במילים "כאילו למדו ליסטות".

מצוות הבן על האב

מאי כל מצות הבן על האב?

הגמרא שואלת לפרש המשפט "כל מצות הבן על האב". באלו מצוות מדובר?

אילימא כל מצות דמייחייב ברא למיעבד לאבא,

תשובתה הראשונה - פשוטה, מתבקשת: "כל מצוות שמחייב בן לעשות לאביו". למעשה הכוונה היא למצוות כיבוד אב אם ולמוראם. פרשנות זו נדחת על הסף:

נשים פטורות?

והתניא: איש - אין לי אלא איש, אשה מניין?

כשהוא אומר: (ויקרא יט) איש אמו ואביו תיראו - הרי כאן שנים!

וכי נשים פטורות מכיבוד הורים? ("אנשים חייבין ונשים פטורות"). הגמרא תומכת את שאלתה במדרש הלכה בו מפורש שאין הבדל בין חיוב האיש לחיוב האישה בכיבוד הורים.² קושי זה מחייב את הגמרא לדחות פרשנות זו:

אמר רב יהודה, הכי קאמר: כל מצות הבן, המוטלות על האב לעשות לבנו - אנשים חייבין, ונשים פטורות.

רב יהודה קורא את המשפט בהיפוך למשמעות הראשונה שיחסה לו. הביטוי "מצוות הבן" מציין מצוות המשיכות לבן (כדוגמת -מילה ופדיון הבן), והביטוי "על האב" מטיל את החובה על האב "לעשות לבנו".

'מצוות הבן' - על שום מה?

מה ראה רבי יהודה הנשיא לתאר מצוות שהאב מחויב בהן, במונח "מצוות הבן"? מונח זה משייך לבן את המצוות שהאב מחויב בעשייתן, ואילו האב נדחק הצידה ("על האב"). מעבר לכך שהמונח נראה כלא מתאים, השימוש בו מצריך את רבי להשתמש במשפט שביאורו מעורפל "כל מצוות הבן (המוטלות) על האב (לעשות לבנו)". כמו כן, תוספת החיתום "לעשות לבנו" יוצרת מכוונות נוספת אל חלקו של הבן, ודחיקה נוספת של האב.

ניסוח זה של המשנה מזמן התבוננות מחודשת במושג 'מצווה'. אם המושג 'מצווה' מתמקד בפעולה – 'מעשה מצווה' שחובה על האדם לעשותו, שיוכה אל הבן אינו סביר. מאידך, אם המונח 'מצווה' מתרחב אל עבר התהליך הרוחני והמשמעות שפעולת המצווה אוצרת בתוכה, שיוך זה כמו מתבקש מאליו. הבן אמנם אינו מבצע את פעולת המילה, אבל הוא נושא בגופו ובזהותו; 'נכנס בבריתו של אברהם' - על מכלול המשמעויות הנגזרות מכך. בדומה ל'ברית המילה' - 'פדיון הבן' משנה את מעמדו הרוחני וההלכתי, ולימוד תורה' מעצב את אישיותו ובמידה רבה את נתיב חייו. שלושת החיובים הנוספים

² דרשה זו מובאת במופעה המלא בפתיחה לסוגית הגמרא בדף ל', ע"ב, העוסקת במצוות כיבוד הורים, ושם נעסוק בה בהרחבה.

"להשיאו אישה" "ללמדו אומנות" ו"להשיטו במים" פשוטים עוד יותר בשיוכם אל הבן, שהרי הם נרכשים בשלב שהוא בוגר, אחראי ומחויב.

בשורות הבאות – נבצע 'גיחה' אל המציאות.

בין חירות לבין נוכחות הורית

שני ערכים מוצבים זה לעומת זה, והמשקל היחסי שהחברה מעניקה להם מעצב במידה רבה את סולם ערכיה: 'הנוכחות ההורית' ומנגד - 'חירות הבן'. העצמת יתר של הראשון מייצרת נאמנות ומחויבות לערכים מקודשים, אך היא עשויה לשלם את מחירה בצמצום הבחירה, היצירתיות וההתחדשות. ומנגד – טיפוח יתר של ערך העצמיות, תוך דחיקה של הנוכחות ההורית, עשוי להעמיד תשתית שבה פחות 'שמים', ופחות ערכים מקודשים.

חז"ל התמודדו עם מתח זה, ונתנו לו מענה במשוואת יסוד אותה העמידו כתשתית לסוגיה. משוואה זו היא בת שלש צלעות: 'מצוות הבן' - המצוות מחברות את הבן לה', לערכים ולקודש. 'מצוות הבן' - מצוות אלו הן 'מצוות הבן', זהו הסיפור שלו, ורק במעגל שני של ההורים. בן אינו מושא למצוות האב ולחזונו, ובדומה לאב, גם הוא מחויב במצוות, בינו לבין עצמו, בינו לבין בוראו. בצלע השלישית מלמדת המשוואה כי מצוות הבן 'מוטלות על האב לעשותן לבנו' - האב אמנם אינו נוכח במעגל ראשון, יחד עם זאת 'מוטל עליו', והוא מחויב. חובתו היא רוחנית, חינוכית וגם פיזית - בפעולת המילה, הפדיון או ההוראה. הרחבת המושג 'מצווה' - לתהליך הרוחני והמשמעות שהיא אוצרת בתוכה, מרחיבה בהתאם את חובת האב. לא פעולה מעשית לבדה ("מעשה מצווה") מוטלת עליו, כי אם התמודדות מתמדת עם מורכבות המעשה החינוכי. התאמת כלל משמעויות המצווה לנפש הבן ולדרכו, הם עצם מעצמה של חובת האב, בשר מבשרה.

בסוגיות הבאות ניפגש עם נוכחותה של משוואת יסוד זו, בצורות מיזוג שונות בין מרכיביה.

סוגיית מבוא

סוגייתנו נותנת פשר לניסוח המשנה - "מצוות הבן על האב", מזהה בו תפיסת עולם, ומצביעה על ביטוייה בשורה של סוגיות. בצעד נוסף, היא תיתן פשר למשפט העוקב - "מצוות האב על הבן" (דף ל', ע"ב), תזהה גם בו תפישת עולם, ותציג שרשרת סוגיות המביאות לידי ביטוי משמעות זו. כותרת ראויה לשתי סוגיות אלו היא - 'סוגיות מבוא'.

סוגית מבוא היא הסוגיה הראשונה במסכת, ראשונה בפרק, או סוגיה העומדת בפתחו של נושא. ההיגיון בקיומה - לפני הכניסה אל "עובי הקורה", אל מורכבויות ואל פרטים, מספר התלמוד דבר על ה"מקום" אליו הוא מזמין את הלומד. המקום אינו פיזי אלא מושגי, והוא עונה על השאלה - מהו לב העניין? בסוגית מבוא נוכחים מושגי יסוד, ערכים, ויותר מכך - טיבה של המזיגה ביניהם, סוג של משוואת יסוד המקפלת בתוכה תפישת עולם ערכית ורוחנית. בהקשר לשתי הסוגיות - קודם לכניסה לדיונים המפורטים בחובות האב לבנו, וקודם העיסוק בהלכות כיבוד אב ואם, מעמיד בעל הסוגיה תשתית,

מציב משוואה עליה יושתתו הדיונים בסוגיות העוקבות. המבחן לדבר קיומו הוא - מבחן ההתאמה. אם אכן קיימת משוואה מעין זו, הרי שיהיו לכך השלכות רבות, פעם ועוד פעם במהלך הסוגיות העוקבות. בשולי פרק זה יש להעיר כי קיים קשר בין המשוואה הערכית המוצבת בפתח הסוגיה, לבין פסוק מוכר מספר משלי: "הִנֵּה לְנֶעַר עַל פִּי דֶרֶךְ גַּם פִּי יִזְקֶינָה לֹא יִסּוּר מִמֶּנָּה" (משלי כ"ב, ו). קיימת לנער דרך ייחודית - "דרכו", ועל המחנך להיות נאמן ומחויב אליה. כפי שציינו, תפישה זו כלולה בביטוי "מצוות הבן" בו נוקטת המשנה. החידוש במשנה הוא - במעמד המוענק לתפישה זו, המשמשת מעתה כבסיס לחובות האב – בשורה של הלכות המובאות במהלך הסוגיות הבאות. לאחר הגדרה ראשונית לחובת האב, מביאה הגמרא ברייתא, העשויה להוסיף בה נופך.

תהליך צמיחה והתפתחות

תנינא להא דת"ר: האב חייב בבנו למולו, ולפדותו, וללמדו תורה, ולהשיאו אשה, וללמדו אומנות; ויש אומרים: אף להשיטו במים.

רבי יהודה אומר: כל שאינו מלמד את בנו אומנות - מלמדו ליסטות.

'שנינו את ששנו חכמים בברייתא' - אומרת הגמרא, ומציגה ברייתא שבה רשימת חיובים של האב כלפי בנו. רשימה זו משמשת כפירוט למצוות הבן המובאות במשנה. נתבונן בחובת ההשטה, ודרכה נשקיף אל עבר החובות הנוספות. הגמרא קושרת את החיוב להשיט במים אל העובדה ש"חיותיה היא" (חיותו של הבן היא), ואם כן ברור שחובה זו אינה מצטמצמת לפעולת השטה בלבד³, אלא כוללת מיומנויות נוספות הקשורות לחיות הבן. הרחבה זו עשויה לשמש מודל למצוות הנוספות המנויות בברייתא: בדומה להשטה, כל אחת מהן אינה מצווה פרטית בלבד, כי אם ביטוי לעיקרון ולתחום מכונן⁴. שש לבנות יסוד בבניין אישיותו של הבן, שישה תחומים שבהם מעצב האב את עולמו ואת סולם ערכיו של הבן⁵.

³ ומה בדבר אדם הגר במקום שלא קיימת בו אפשרות לשחות?

⁴ יש לשים לב לכך שישנם חיובים נוספים של האב כלפי בנו אותם הברייתא לא הזכירה, כדוגמת המצווה לזון את הבן או מצוות 'והגדת לבנך'. הברייתא בחרה שש מצוות, שכל אחת מהן מייצגת תחום במימוש ייעודו הרוחני והמעשי של הבן. מצוות אחרות הכלולות בתחומים אלו, או לחילופין מצוות שאינן קשורות להתפתחות האישיות של הבן, אינן נכללות בברייתא. כך לדוגמה הברייתא לא מנתה את חובת האב לזון את בנו, למרות שבמבט ראשון חובה זו היא בסיסית יותר ממצוות אחרות המנויות בברייתא (ובפרט ממצוות פדיון הבן, אשר מתקיימת רק בבן בכור ולא בכלל הבנים והבנות). השמטתה מובנת לאור ההבנה שהברייתא עוסקת במצוות המביאות את הבן לממש את ייעודו. מימוש שכזה אינו קיים בחובת האב לזון את הבן, המהווה מענה לצורך קיומי של הבן. על כן, חובה זו אינה מוזכרת.

⁵ הבנה זו מהווה מענה לשאלה נוספת שיכולה להישאל על הסוגיה. בדבריה "תנינא להא, דתנו רבנן..." קושרת הגמרא את דברי המשנה "כל מצוות הבן על האב" לדברי הברייתא "האב חייב בבנו...". המובן הפשוט של כריכה זו היא שהפעולות המנויות בברייתא הן מצוות, ומתבקשת השאלה – וכי קיימת מצווה בלימוד אומנות או בהשטה

התובנה, שהברייטא עוסקת בתחומי התפתחות של הבר, מהווה מפתח גם להבנת הסדר בו היא ערוכה. במבט ראשון נראה שהסדר הוא כרונולוגי, אך אם כך לא ברור מדוע החיוב "להשיאו אישה" ממוקם לפני החיוב ללמדו אומנות⁶. לאחר שזיהינו בכל אחת מחובות האב עיקרון ותחום מכונן במימוש ייעודו של הבר, אך מתבקש לזהות תהליך רוחני וחינוכי המשוקע במבנה בו הם ערוכים. בפרקים הבאים, יידונו המצוות השונות, או – התחומים השונים, וייעשה ניסיון לזהות את התהליך הרוחני והחינוכי הנרקם מביניהן.

מבנה כולל של מצוות הבר - מן התלמוד אל המעשה

עוד בטרם העיסוק בפרטים, נעיר על תמונת המכלול בתהליך בו נתון הבר: שלוש 'מצוות הבר' הראשונות כוללות את זהותו הרוחנית – כניסה בבריתו של אברהם, פדיון הבר ולימוד תורה. אחריהן, שיש מצוות הקשורות לעולם המעשה והמימוש. הבר מכונן אל לקיחת אחריות – בנשיאת אישה ובהקמת משפחה, בלימוד אומנות, ובהשטה במים – המבטאת יכולת ההשתלבות בהוויות העולם.

כך בתמונת המכלול. בפרקים הבאים נזהה באופן מדויק יותר את טיבו של התהליך.

האב חייב בבנו למולו

מצוות המילה משייכת את האדם אל הברית שנכרתה בין א-לוהים לבין זרעו של אברהם (בראשית י"ז, א-יד). אברהם הוא מייסד האומה העברית, וברוח זו הוא מכונן במידה רבה אל כלל האנושות. לימוד

בנהר? אכן אם הנושא הוא פעולות קונקרטיות אלו, בוודאי שהן אינן פעולות של מצווה. אם מדובר על מכלול תחומי אחריות שהאב חייב להכשיר בהם את בנו, האומנות – בהיבט האחריות לקיום, לפרנסה, וההשטה בנהר – כמחויבות להקנות לבן יכולת תמרון וכישורי חיים, אלו יכולים להיות סניף למושג "דרך ארץ", או חלק מן הציווי "לא לתוהו בראה לשבת יצרה".

⁶ כאמור, במבט ראשון נראה המבנה ככרונולוגי. כך ביחס לשלושת החיובים הראשונים - החיוב למול את הבר ביום השמיני, החיוב לפדותו ביום השלושים והחיוב ללמדו תורה בשלב המאוחר לשני אלו. קשה הוא מיקומו של החיוב "להשיאו אישה" כקודם לחיוב ללמדו אומנות. גם אם יונח שהברייטא מדברת במציאות בה הנישואין היו בגיל מוקדם, קשה לדבר על מחויבות האב להכשיר את בנו לאחר שזה כבר הקים לעצמו תא משפחתי. עיקרון זה נמצא בספר משלי: "הֵכֵן בַּחוּץ מִלֵּאכְתֶּךָ וְעֵתְדָה בְּשָׂדֶה לָךְ אַחֵר וּבְנִית בֵּיתְךָ" (משלי כ"ד, כז). ובתלמוד: "תנו רבנן: אשר בנה אשר נטע אשר ארש - לימדה תורה דרך ארץ, שיבנה אדם בית ויטע כרם ואח"כ ישא אשה. ואף שלמה אמר בחכמתו: הכן בחוץ מלאכתך ועתדה בשדה לך אחר ובנית ביתך, הכן בחוץ מלאכתך - זה בית, ועתדה בשדה לך - זה כרם, אחר ובנית ביתך - זו אשה" (סוטה מ"ד, ע"א). וברמב"ם: "דרך בעלי דעה שיקבע לו אדם מלאכה המפרנסת אותו תחילה, ואחר כך יקנה בית דירה, ואחר כך ישא אשה, שנאמר מי האיש אשר נטע כרם ולא חללו, מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו, מי האיש אשר ארש אשה ולא לקחה, אבל הטפשין מתחילין לישא אשה ואחר כך אם תמצא ידו יקנה בית ואחר כך בסוף ימיו יחזור לבקש אומנות או יתפרנס מן הצדקה, וכן הוא אומר בקללות אשה תארש בית תבנה כרם תטע, כלומר יהיו מעשיך הפוכין כדי שלא תצליח את דרכיך, ובברכה הוא אומר ויהי דוד לכל דרכיו משכיל וה' עמו" (הלכות דעות ה', ה"א).

מעבר לכך – סוגיה ערוכה היא בדף כ"ט, ע"ב, בה עוסק התלמוד בשאלת גיל הנישואין. אכן מתוארת בה אפשרות לנישואין בגיל ארבע עשרה או בגיל שש עשרה, אולם בחיתומה הדיבור הוא על גיל שמונה עשרה ועד עשרים ושתיים, או על גיל עשרים ועד עשרים וארבע. גילאים אלו תואמים גם את המשנה באבות "בן עשרים לחופה".

מעמיק בפרשיית המילה בתורה (אליה שולחת סוגית הגמרא), מצביע על זיקה מהותית בין המילה לבין התכונה הרוחנית הפונה אל כלל האנושות, מעמדה של 'אב המון גוים'. פרשיית המילה פותחת בכך שא-לוהים מייעד את אברהם: "אני הנה בריתי אתך והיית לאב המון גוים", ובהקשר לייעוד זה מסב את שמו לאברהם "ולא יקרא עוד את שמך אברהם והיה שמך אברהם כי אב המון גוים נתתיך" (בראשית י"ז, ה). ביטוי נוסף לזיקתו לכלל האנושות – בגויים ובמלכים ממנו יצאו: "והפרתי אתך במאד מאד ונתתיך לגוים ומלכים ממך יצאו". על תשתית זו מתחייב א-לוהים להקים את הברית: "והקמתי את בריתי ביני ובינך ובין זרעך אחריך לדרכתם לברית עולם להיות לך לאלהים ולזרעך אחריך"⁷.

לפדותו

בעוד שהכניסה לבריתו של אברהם משקפת תנועת מחויבות לתיקונו של עולם, פדיון הבן מייצר תנועה רוחנית הפוכה – התמקדות בבחירה הא-להית בעם ישראל, תוך דחיית בכורי מצרים: "ויהי כי הקשה פרעה לשלחנו ויהרג ה' כל בכור בארץ מצרים מבשר אדם ועד בכור בהמה על פני ארץ מצרים וכל פטר רחם הזכרים וכל בכור בני אפודה (שמות י"ג, טו). ייחוד הבכור הוא בהיותו ראשיתו של הדור הבא. הריגת כלל בכורות מצרים, תתפרש כ"לא" רבתי לדרכה של מצרים ולעתידה, ומן העבר השני, פדיון בכורי ישראל מסמל את הבחירה בעם ישראל, בדרכו ובעתידו⁸.

כעת ניתן לומר שלמרות שבמובן המעשי מתייחסת מצוות פדיון הבן אל הבן הבכור, הרי שבהיבט המהותי המצווה מסמלת ערך רחב, השייך לכלל הבנים, ואוצר בתוכו את בחירת עם ישראל וייעודו. ביטוי מסוים לכך עולה מן הפסוקים המתארים את הבן הנפדה כחלק מההקשר הרחב של כלל הבנים: "כל בכור בן אפודה" (שמות פרק לד). לא הבכור כשלעצמו נפדה, כי אם 'בכור הבנים', שבמעלתו מקרין על כלל המשפחה, אליה מתייחסת הבחירה הא-לוהית.

ללמדו תורה

תהליך ההתמקדות נמשך. אדם משויך אל בריתו של אברהם – אב המון גוים, משויך לעם ישראל בעקבות יציאת מצרים, וכעת הוא מעצב את עולמו הרוחני, בונה את סולם ערכיו ואת יחסו לבורא עולם, ומתווה בהתאם לכך את דרכו המעשית. תהליך התפתחותי זה משמש כסוג של השתקפות לתהליך ההיסטורי שעבר על עם ישראל בכללותו. ראשיתו באברהם העברי, שני לו בבחירת עם ישראל וביציאת מצרים, ושלב שלישי הוא מתן תורה, בו נוספת קומה של משמעות והתוויית דרך.

להשיאו אשה, ללמדו אומנות, ויש אומרים: אף להשיטו במים

⁷ בפרשייה זו מובטחת גם הארץ לאברהם, אך לא לפני שהוגדר ייעודו במגרש הגדול של האנושות, בעמדת האב, ובעמדה של מי שיוצאים ממנו גויים ומלכים גם יחד.

⁸ פרשנות זו עולה גם מן הדימוי של ישראל כבנו בכורו של א-לוהים, ומנגד – בנו בכורו של פרעה שא-לוהים עומד להרוג אותו: "ואמרתי אל פרעה לה אמר ה' בני בכרי ישראל: ואמר אליך שלח את בני יעבדני ותמאן לשלח הנה אנכי הרג את בנך בכרך" (שמות ד', כב-כג).

שלב נשיאת האישה פותח את עולם המעשה והמימוש. בדומה לבנייה הרוחנית הפותחת בתשתית הרחבה – בשייכות אל ברית אברהם, ובתהליך של התמקדות היא מכוונת אל עם ישראל ולבסוף אל הבנייה האישית והרוחנית שבלימוד תורה, גם כעת המבנה הוא – פתיחה בבניית התשתית הרחבה ובהמשכה תהליך של התמקדות. בצעד ראשון נשיאת אישה ובנייה של מרחב המשפחה, בצעד שני לימוד אומנות – מרחב תחום העשייה שלו בעולם, המאפשר נטילת חלק ביישובו של עולם, ולבסוף חובת ההשטה במים, המאפשרת – כפי שיתבאר בהמשך – תמרון, ניידות, והשתלבות בחיים – "כאן" ו"עכשיו"⁹. בניגוד לחמש הראשונות שאינן מוטלות במחלוקת, ההשתלבות בחיים – "כאן" ו"עכשיו" אינה מוסכמת, ויש מי שמשאיר אותה במעמד של רשות – כסוג של דרך ארץ¹⁰.

התבוננות חינוכית – עומק התהליך

תהליך התפתחותי בטבעו בנוי כך שתחילה תינוק מכיר את אימו ואיברי גופו – אחר כך את אביו, משפחתו, את החברה, העם ולבסוף את כלל האנושות. מהי משמעות התהליך המשתקף בנקודות הציון בברייתא, הפותח בתיקונו של עולם, ובצעד ועוד צעד צמצום והתמקדות? חובת האב אינה מתייחסת לתהליך הקוגניטיבי הבסיסי, ובהתאם לכך אופיין של למידה או חניכה טבעית אינם הנושא במשנה. ההיגיון באלו הוא טבעו של עולם, ומי שאמור לתאר אותן הוא השכל האנושי הישר ולא התורה שבעל פה.

המשנה הולכת צעד לאחור, והנושא שמעסיק אותה הוא מבנה הדעת, או תשתית מערכת מושגיו ועולמו של האדם. באלו משתקף תהליך פנימי מובנה, שהוא גם תהליך היסטורי של תיקון עולם. התהליך פותח בתשתית הרחבה – השייכות אל כלל האנושות, ממשיך בבחירה של עם ובתורה, בשלב הבא הוא כולל מסגרות חיים של משפחה ואומנות, ולבסוף – כישורי חיים.

מתהליך זה משתקפות כמה תובנות רוחניות וחינוכיות:

⁹ בדורנו, בנוסף ליכולת לשחות, ניתן לדבר על יישומים כמו – רישיון נהיגה, שימוש במחשב, רכיבה באופניים ומיומנויות רבות המאפשרות לבן להשתלב בחברה.

¹⁰ בשולי הדברים נציין כי לשון הברייתא שהובאה בגמרא חופפת כמעט לגמרי ללשון התוספתא: "...אי זו היא מצות האב על הבן למולו ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אשה ויש אומרים אף להשיטו בנהר. רבי יהודה אומר כל שאין מלמד את בנו אומנות מלמדו ליסטות" (תוספתא קידושין פ"א, יא). מה ראתה הגמרא לצטט את הברייתא ולא את התוספתא, שנחשבת בדרך כלל מוסמכת יותר? כשנתבונן נמצא ששני הבדלים הם בין שני המקורות: ראשית, בפתיחה. הניסוח בתוספתא (וכן במשנה כפי שהיא מנוסחת בירושלמי) הפוך מהניסוח במשנה ובברייתא, בכך שהיא מגדירה את חובות האב כלפי בנו כ"מצוות האב על הבן". שנית, התוספתא מקדימה את "ללמדו אומנות" על פני "להשיאו אשה", ובכך היא נצמדת לסדר הכרונולוגי. לאור הדברים האמורים למעלה, קל לראות כי שני פערים אלו מהווים פער תפיסתי שיטתי. בעוד שהתוספתא עוסקת בממד הקונקרטי של חיובי האב כלפי בנו, הרי שהברייתא אוצרת בתוכה את התהליך.

1. שיוכו של בן בראשית חייו לברית א-לוהים עם אברהם, מי שהוא "אב המון גוים", מעמיד להם תשתית רחבה של מכוונות לגאולת העולם כולו.¹¹ בשונה מכך, אילו הבן היה משויך אל הברית במעגל שני בלבד, היה נוצר מבנה דעת אחר, שבמהלכו תיקונו של העולם כולו היה נתפש כסוג של תוספת, הרחבה, ולא כמונח בבסיס הזהות. מבנה זה משתקף בהיבטים רבים: ספר בראשית קודם לספר שמות, 'דרך ארץ' קודמת לתורה, ו'אב המון גוים' קודם ליציאת מצרים.
2. הקדמת ציון פדיון הבן לציון לימוד התורה, כמוה כהקדמת שייכות הבן אל עם ישראל על פני שייכותו אל התורה. נקודת המוצא היא עם ישראל, הם הנושא, והם מקבלים את התורה המרוממת את החיים. מבנה זה משוקע בברכת התורה: "אשר בחר בנו מכל העמים", ורק אחר כך "נתן לנו את תורתו"¹².
3. דחיית לימוד התורה למעגל שלישי, מייצרת תשתית רחבה הנשענת על הברית עם אברהם – אב המון גוים; על בחירת עם ישראל – המשמש כשליח לכלל האנושות; ובהתאם תורה הנותנת משמעות לכלל מעגלי החיים.

למי האחריות?

רבי יהודה אומר, כל שאינו מלמדו אומנות מלמדו ליסטות

רבי יהודה חוזר אל החובה ללמדו אומנות, ומעצים אותה בזיהוי את האב שאינו מלמד את בנו אומנות כמי שמלמדו ליסטות. מה הביא את ר' יהודה לומר את דבריו דווקא ביחס ללימוד האומנות? מדוע הוא אינו אומר דברי ביקורת על אב שלא מל את בנו, או לא מילא את חובתו ביחס לחיובים האחרים? דומה שבדברי רבי יהודה משוקעת תובנת חיים עמוקה. מחויבות ליישובו של עולם היא ערך שבהעדרו לא יתקיימו הערכים הקודמים לו. לימוד של אומנות, 'מעמיד את הבן על רגליו' במפגשו עם המציאות, עם הקיום החברתי, בסוג של שורה תחתונה המאפשרת לו לקיים את כלל השכבות הקודמות לה. בהעדרה - הוא לא יחויב לא לחברה ולא לערכיה, אלא יעמוד בדרך וילסטם את הבריות. על אבחנתו זו של רבי יהודה מקשה הגמרא:

ליסטות סלקא דעתך?

הגמרא תוהה על זיהוי ההימנעות מללמד אומנות כשווה ערך להוראה פעילה של ליסטות, והיא דוחה את השאלה על ידי תוספת הלשון "כאילו" לדבריו של רבי יהודה:

אלא, כאילו מלמדו ליסטות.

מה בין השאלה לבין התשובה? מה חבוי בפער שבין שני הניסוחים? דומה שהשאלה העומדת לדיון היא טיבה של אחריות האב על התנהגות בנו במצב שבו לא לימדו אומנות, ובהתאם הבן מלסטם את

¹¹ ילד קטן שגדל על כלים קטנים – אין לו לאן לחזור.

¹² על אבחנה זו עמד הרב צבי יהודה קוק, ראה לדוגמה מתוך התורה הגואלת – מועדים וזמנים, עמוד 122.

הבריות. רבי יהודה מייחס לאב אחריות ישירה כמי ש"מלמדו ליסטות". בעל הסוגיה לעומת זאת מוסיף את הלשון "כאילו", ובכך מעמיד את אחריות האב כאחריות עקיפה.

מה הביאו לכך? ומהו הקשר של תובנה זו בסוגיה? התשובה לכך מונחת בליבה של הסוגיה. המצווה היא מצוות הבן, ומעמד האב ביחס אליה הוא כמי ש"מוטל עליו לעשות לבנו". "שדה" האחריות הוא של הבן, לא של האב, ומכיוון שכך, האחריות על תוצאות עגומות לא תוטל באופן ישיר על האב. הניסוח "כאילו למדו ליסטות" יתפרש כאחריות משנית של אדם הנתון במעמדת חונך, עומד אחרי הקלעים, מעצים, ומאפשר למישהו אחר לבוא וליטול את האחריות.

מכאן ניתן לשוב לניסוחו המקורי של רבי יהודה "כל שאינו מלמדו אמנות מלמדו ליסטות". כפי שנראה בסוגיות הבאות, ניסוח זה תואם את עמדתו העקבית של רבי יהודה, שמדגיש את ההיבט היישומי-מעשי של המצוות יותר מאשר התהליך הפנימי שהן מבטאות¹³. מבחינה מעשית, קיום המצווה מוטל על האב ועל כן אב שאינו מלמד את בנו אומנות שקול למי שמלמדו ליסטות.

לסיים: סוגיית מבוא זו, מציבה בדבריה זה לעומת זה שני ערכי יסוד. מן העבר האחד - זיקתו של הבן אל המצווה, אחריותו וגם חירותו. מן העבר השני, נוכחות האב ומחויבותו לבנו, לחנך את בנו בשורה של מצוות. הסוגיה, מציבה משוואה, תפישת עולם המזהה את מקומו של כל אחד מהם. משוואה זו משמשת תשתית מושגית לדיונים רבים ומגוונים שיתנהלו במהלך הסוגיות העוקבות. בסוגיות אלו תוסיף הגמרא תובנות עומק והסתעפויות, אך בכולן ניתן יהיה לזהות את משוואת היסוד הבסיסית, שעמדה לנגד עיניהם של רבינא ורב אשי – עורכי התלמוד.

¹³ עמדה זו תואמת גם את עמדת הירושלמי והתוספתא, הראות את המצוות כמצוות האב ולא כמצוות הבן. ראה למעלה, הערה 10.